

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Лобач Катерина Василівна

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РЕГУЛЮВАННЯ СПОЖИВЧОГО РИНКУ
УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ
/ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ/

07.00.02 - Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1994

ЛНБ України ім. В. Стефаніка

00810465 (0)

АВ 29.927

Дисертація є рукопис
виконана в Інституті історії України АН України

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
КУЛЬЧИЦЬКИЙ СТАНІСЛАВ ВЛАДИСЛАВОВИЧ
Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ГОРБАНЬ ІРИЯ АНДРІЙОВИЧ
кандидат історичних наук, доцент
ДІБРОВА СЕРГІЙ СТЕПАНОВИЧ

Провідна організація – Запорізький державний університет

Захист відбудеться "29" квітня 1994 року о 14.00 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради ДО 16.31.01 в
Інституті історії України АН України /адреса: 252001, Київ-1,
вул. М. Грушевського, 4/

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії
України АН України

Автореферат розісланий "25" березня 1994р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук

ПІНЧУК В. А.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Прийняття Верховною Радою Акту про незалежність України в серпні 1991р., всенародна підтримка ідеї розбудови національної державності на грудневому референдумі ознаменували початок епохальних змін в історії українського народу. Із здобуттям омріяної і вистражданої в багатовіковій боротьбі суверенності пов'язувалися надії відродження національної духовності, вільного розвитку самобутньої культури, створення високорозвиненої економіки, входження України у світове співтовариство держав, як рівноправного члена. Прикро й боляче сьогодні усвідомлювати, що так щедро наділена природними багатствами країна, з високим науково-технічним потенціалом, населена працелюбними людьми, часом нагадує обездоленого жебрака. Загальна риса реформ, здійснених за останні три роки – їх половинчастий і непослідовний характер. Вони не тільки не поліпшили стану справ у економічній сфері, а, навпаки, поглибили народногосподарську кризу, поставили країну на грань економічної катастрофи. Соціально-економічні реалії сьогодення вимагають прийняття радикальних рішень, спрямованих на створення повноцінної ринкової економіки. Політичні пристрасті мають поступитися місцем економічним імперативам, що стали сьогодні визначальним чинником суспільного життя.

При всій несхожості політичної ситуації, конкретно-історичних умов і їх соціально-економічного змісту, період непу співзвучний нашій сучасності. Глибоке осмислення його уроків дасть можливість, творчо залозичуючи тогочасний досвід, уникнути численних помилок на шляху розбудови незалежної України.

Новий економічний курс, прийнятий більшовиками навесні 1921р., ґрунтувався на використанні об'єктивних законів суспільного розвитку. Результатом його здійснення було відродження товарно-грошових відносин, збалансування кредитної і фінансової систем, що сприяло швидкому подоланню господарської розрухи в країні, розбудові її економіки. Отже, абревіатура "неп" слушно може розшифруватися і як "нормальна економічна політика"¹.

Увесь перебіг економічного і політичного життя країни після згорання непу й утвердження тоталітарної системи переконує в тому, що ринкова економіка не має розумної альтернативи.

Складність і багатогранність нинішніх проблем, що виникають на шляху до ринку, вимагають ефективного використання науково-ітелектуального потенціалу суспільства, зміцнення зв'язків між окре-

¹ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.- К., 1991. - С.18.

ними галузями науки, комплексної постановки і вирішення нагальних питань. За таких обставин особливої актуальності набуває вивчення досвіду регулювання споживчого ринку України в період непу саме в історико-економічному аспекті.

Предметом дослідження є основні напрямки, форми і методи роботи державних центральних та місцевих органів влади й управління, а також політичних структур і громадських об'єднань по регулюванню споживчого ринку.

Терміном "регулювання" автор визначає сукупність економічних /кредитна, податкова, тарифна політика й ін./ та адміністративно-командних важелів впливу на становлення й розвиток державної, кооперативної та приватної торгівлі.

Хронологічні рамки дисертації обмежуються 1921-1929 рр. Початкова дата періоду дослідження обумовлена кардинальними змінами в усіх сферах життя країни після проголошення більшовиками нового економічного курсу, що пізніше отримав назву "неп". Наслідуючи загальноприйнятю в історичній науці періодизацію, рамки дослідження обмежуються 1929 р., проголошеним тодішнім партійно-державним керівництвом "роком великого перелому", з якого розпочався новий "воєнно-комуністичний" штурм, що призвів до остаточної руйнації ринкового господарського механізму.

Стан наукової розробки проблеми. Перші кроки в дослідженні питань функціонування ринкового механізму в господарстві країни були зроблені ще в 20-ті роки. Характерною рисою історіографічної спадщини того періоду є вивчення питань регулювання споживчого ринку в контексті пошуку шляхів розв'язання злободенних проблем. То ж не дивно, що серед імен авторів перших публікацій найчастіше зустрічаються іривіща керівників Держплану, Наркомторгу, ВРНГ та інших державних інституцій УСРР й СРСР.

Значний інтерес становлять роботи працівників республіканського Держплану - Ф.Свищева та М.Виноградського, присвячені питанням регулювання товарообороту, характеристикі державної торгівлі, огляду діяльності споживчої кооперації на внутрішньому ринку¹.

1 Свищев Ф. Итоги и перспективы развития потребительской кооперации //Хозяйство Украины.-1927.-№1.-С.46-57; Його ж. Положение госторговли на Украине к концу 1923г.//Торговля Украины в 1923г. Труды Госплана УССР,-Харьков,1924; Виноградский Н. Борьба с высокими розничными ценами //Экономическое обозрение.-1926.-№7.-С.20-27; Його ж. Система и практика планирования и регулирования товарооборота //Хозяйство Украины.-1928.-№5.- С.23-33.

Грунтуючись на фаховому доборі статистичного матеріалу, ці праці вміщують критичний аналіз торговельної роботи окремих підприємств і цілих галузей, в системі розглядають форми і методи державного впливу на різних суб'єктів внутрішнього товарообігу, дають обриси ключових проблем його подальшого розвитку.

Як прихильники адміністративно-планових методів управління економікою, автори акцентують увагу на необхідності їх подальшого зміцнення і поширення, недооцінюючи, водночас, ефективність застосування економічно-ринкових важелів регулювання господарського життя країни. Подібний підхід до розв'язання проблем споживчого ринку характерний також для тогочасних керівників республіканського і союзного НКВТ, про що свідчить ряд їх публікацій¹.

З розмаїття проблем, пов'язаних з регулюванням внутрішнього ринку, досить повно висвітлені в літературі 20-х років питання торговельної діяльності державних підприємств /трестів, синдикатів, акціонерних товариств/ та системи споживчої кооперації. Водночас, приватне підприємництво в сфері торгівлі залишилося поза увагою дослідників. Підготовлені й видані Наркомторгом та Наркомфіном України роботи: "Практика регулювання частної торгівлі на ринку промислових товарів" та "Частная торговля и промышленность Украины по данным налогового аппарата НКФ УССР" є більше документальними джерелами, аніж науковими дослідженнями. Містять значний обсяг фактологічного матеріалу, ці роботи обмежуються описовістю та ілюстративністю, позбавлені серйозного аналізу, висновків та узагальнень².

Цивною мірою, відсутність розробок з історії приватної торгівлі України компенсується рядом ґрунтовних праць загальносоюзного рівня³. Серед них широтою діапазону постановки проблем,

1 Балкін Л. Регулювання розничного ринку //Економическое обозрение.-1926.-№2.-С.132-148; Його ж.Проблеми советского товарооборота в первом послеоктябрьском десятилетии //Вопросы торговли.-1927.-№1.-С.5-20; Чернов М. Торговля УССР.-Харьков,1927.

2 Практика регулювання частної торгівлі на ринку промислових товарів.-Харьков,1928; Частная торговля и промышленность Украины по данным налогового аппарата НКФ УССР.-Харьков,1927.

3 Крон Ц.М. Частная торговля в СССР. По материалам Совета съездов биржевой торговли.-М.,1926; Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР.-М.-Л., 1927.

багатством документального матеріалу вирізняються роботи М.Жирмунського¹.

В 20-ті роки були закладені підвалини для вивчення комплексу питань, пов'язаних з функціонуванням фондів і товарних бірж, банківських і кредитних інституцій ринкової інфраструктури. К.Шмідт та І.Бака в своїх роботах дають характеристику біржової торгівлі на терені Радянського Союзу, відзначають специфічні особливості в діяльності радянських бірж². Помітна спроба авторів узгодити факт існування складових ринкової інфраструктури з домінуючою вже на той час концепцією зміщення адміністративно-планового управління економікою і обмеження ринкового механізму. Незважаючи на деякі недоліки, праці К.Шмідта та І.Бака не втрачають своєї наукової цінності, будучи донедавна чи не єдиними з даної тематики.

Запровадження непу сприяло відродженню в радянський час традиційної для України ярмаркової торгівлі. Тоді ж були здійснені перші спроби її дослідження. Надзвичайно цікавий матеріал вміщують роботи Д.Солов'я - працівника Полтавського губстатбюро³. Вони не лише дають вичерпну статистичну інформацію про обсяги торговельних оборотів ярмарків, асортимент пропонованого на них товару, а й відтворюють барвистий колорит українського ярмаркового торжища.

Непересічне значення у вивченні досвіду регулювання господарського життя країни мають праці економістів М.Кондратьєва, В.Новожилова, Л.Юровського та інших, які обстоювали відродження ринкових механізмів, намагались протистояти ідеям і методам військового комунізму. Теоретичний виклад ними свого бачення шляхів розвитку економіки країни ґрунтується на осмисленні досвіду перших років господарювання в нових економічних умовах⁴.

1 Жирмунский М.М. Частный капитал в товарообороте.-М.,1924; Його ж.Частный торговый капитал в народном хозяйстве СССР.-М.,1927.

2 Шмидт К.А. Организация и практика биржевой торговли в СССР.-М., 1927; Бака И.С. Биржа на Западе и в СССР.-Харьков, 1926.

3 Соловей Д. Краткий очерк ярмарок и ярмарочной торговли. -Полтава, 1925; Його ж. Літні ярмарки Полтавщини //Господарство України.-1924.-№1.-С.138-143.

4 Кондратьев Н.Д. Условия образования и движения товарных цен // Неп и хозречет.-М.,1991; Новожилов В.В. Цены и государственное регулирование //Там же; Юровский Л.Н. На путях к денежной реформе //Там же.

Підсумовуючи аналіз історіографії 20-х років з питань регулювання споживчого ринку України періоду непу, слід зауважити, що визначальною рисою її є утилітарна спрямованість робіт, недостатня глибина наукового аналізу, відсутність цілісності сприйняття об'єкту дослідження але, разом з тим, вони становлять велику цінність як історичне джерело, що дозволяє простежити пошук творчою думкою шляхів розв'язання складних політичних, соціальних та економічних питань.

В 30-50-х роках проблема нової економічної політики як такої, що ґрунтується на врахуванні об'єктивно існуючих законів суспільного розвитку, в науковій літературі взагалі не ставилася. Поодинокі дослідження окремих аспектів непу не залучували оцінки, даної йому коротким курсом "Історії ВДІ/6/", як тимчасової поступки капіталізму на етапі перехідного періоду. Подібна тенденція розгляду історії нової економічної політики дещо послабла в 60-ті роки. Тоді ж з'явилися перші монографічні дослідження з питань розвитку внутрішньої торгівлі, зокрема, роботи Г.Діхтяря та Г.Рубінштейна¹. В них висвітлюються окремі етапи формування внутрішнього ринку, міститься детальний аналіз державної торговельної політики. Ці дослідження відзначаються високим рівнем інформаційної насиченості, але політична упередженість їх авторів, зумовлена загальною підпорядкованістю історичної науки настановам партії, не дозволила належно проаналізувати історичний матеріал і зробити об'єктивні висновки й узагальнення.

Особливу увагу серед досліджень привертає робота А.Малафєєва "История ценообразования в СССР /1917-1963/, яка є першою спробою комплексного аналізу цінової політики держави протягом означеного періоду². До виходу в 1972 р. монографії А.Вайнштейна "Цены и ценообразование в СССР в восстановительный период" вона залишалася єдиним, хоча й не позбавленим недоліків, дослідженням в даній галузі.

В 70-ті роки спостерігається поживлення наукового інтересу до історії нової економічної політики. Вагомий внесок у вивчення широкого спектру питань, пов'язаних з теоретичною розробкою і практичним втіленням нового економічного курсу, належить В.Дмитренку.

¹ Діхтярь Г.А. Советская торговля в период построения социализма. - М., 1961; Рубинштейн Г. Развитие внутренней торговли в СССР. - М., 1964.

² Малафеев А.И. История ценообразования в СССР /1917-1963/. - М., 1964.

В ряді його робіт розглядається проблема регулювання ринкових відносин, розкриваються тенденції економічного і політичного розвитку країни в період непу¹. Значною мірою їх трактування, як і висновки та узагальнення, зроблені автором, знаходяться в положенні офіційних ідеологічних догм того часу, що, однак, не заперечує наукової цінності досліджень.

Вибір курсу економічного розвитку країни цілком і повністю обумовлювався класовим спрямуванням більшовицької ідеології. Особливо яскраво її вплив позначився на державній політиці щодо приватного капіталу. Начеплені на приватних підприємців політичні ярлики з пропагандистської літератури перекочували в науково-історичну, що призвело до поширення подекуди спрощеного, примітивного трактування самої суті й змісту нової економічної політики.

При характеристиці діяльності приватного капіталу в усіх сферах, в тому числі й торгівлі, на передній план здебільшого виходять ілюстрації його "хижацької спекулятивної природи", негативний вплив на становлення соціалістичного сектору, "викриття" його протиправної діяльності². Деякий перелом у висвітленні приватного підприємництва намітився у 80-ті роки. Свій внесок у дослідження питань даної тематики зробили українські вчені. У статтях О.Єрмака, А.Кучера, В.Лантуха аналізується співвідношення аспектів використання й витіснення капіталістичних елементів у промисловості й торгівлі, застосування економічних і позаекономічних засобів регулювання їх діяльності³.

- 1 Дмитренко В.П. Историография истории КПСС в период воостановления и развития народного хозяйства. 1921-1925 гг. - М., 1982; Його ж. Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры. Проблемы регулирования рыночных отношений. - М., 1986.
- 2 Див. Морозов Л.Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией: /из истории ликвидации капиталистических элементов города, 1926-1929 гг./ - М., 1960.
- 3 Ермак А.П. Политика Коммунистической партии относительно остатков капиталистических элементов в начале реконструктивного периода //Украинский исторический журнал. - 1973. - №4. - С. 46-54; Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР //Вопросы истории СССР. - Харьков, 1982. - Вып. 3. - С. 68-77; Лантух В.В. Податкова державна практика у відношенні приватної торгівлі на Україні в 20-ті роки //Питання історії СРСР. - Харків, 1991. - №37.

Динамічні процеси перебудови економічного і політичного життя країни у другій половині 80-х років спричинили актуалізацію дискусій з питань нової економічної політики. Розмаїття точок зору різних авторів на проблеми непу представлені в численних публікаціях як академічного, так і науково-публіцистичного характеру. з них варто виділити роботу Ю.Бокарева "Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-х годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений", в якій автор неупереджено показує наслідки нехтування тодішнім партійно-державним керівництвом об'єктивних економічних законів розвитку суспільства, аналізує механізм державного регулювання мінових стосунків між містом і селом, висвітлює соціально-політичні аспекти здійснення нової економічної політики¹.

Початок 90-х років позначений всезростаючим доробком українських вчених у історіографії нової економічної політики. Аналіз економічних підвалин тоталітарної системи, що сформувалася в 20-30-ті роки, дається в одному з розділів колективної праці "Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки"². Автори визначають головні риси сталінізму з економічної точки зору: позаекономічний примус більшості виробників, намагання ігнорувати товарно-грошові відносини, схильність до деформованих методів розвитку господарства, дегуманізація економічних відносин.

В 1992 р. з'явилися дисертаційні дослідження з окремих проблем нової економічної політики присвячені аналізу питання ринкових відносин в теорії і практиці більшовиків, висвітленню соціально-політичних аспектів здійснення непу в Україні, визначенню основних закономірностей державної хлібозаготівельної політики в республіці в 1926-1929 рр.³ Навіть простий перелік тем засвідчує зростання інтересу науковців до проблем непу в Україні. Однак і на сьогодні по суті відсутні узагальнюючі роботи з проблем використання приватного капіталу, становлення товарно-грошових відносин, розвитку

1 Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений. - М., 1939.

2 Даниленко В.М., Касьяненко Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991.

3 Бакуменко А.П. Осуществление новой экономической политики на Украине /социально-политические аспекты проблемы/. - К., 1992; Слотюк П. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 рр. /історико-економічний аспект/. - К., 1992.

внутрішнього ринку, досвіду його регулювання. Прагнення заповнити деякі прогалини у висвітленні цих питань і обумовило вибір нами теми дослідження.

Дисертація підготовлена на широкій джерельній базі, яка включає як опубліковані, так і ще не введені в науковий обіг архівні матеріали. Найважливішу й найбагатшу групу джерел склали архівні документи, віднайдені у фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України /ЦДАВО України/, Центрального державного архіву громадських об'єднань України /ЦДАГО України/, державного архіву Полтавської області.

Найбільший інтерес при дослідженні становили документи різних ланок державної влади про роботу в галузі організації внутрішнього ринку. Вони зібрані у фондах ВУЦВК та РНК УСРР, Наркомторгу, Держплану, Ради з'їздів промисловості, торгівлі і транспорту УСРР, Української економічної наради при РНК УСРР /ЦДАВО України. - Ф. 1, 2, 423, 337, 36, 3040/.

Матеріали, що дозволяють визначити роль і місце кооперації на споживчому ринку республіки, сконцентровані у фонді Всеукраїнської кооперативної спілки /ЦДАВО України. - Ф. 296/.

Аналіз кредитної політики держави здійснювався на підставі документів фонду Всеукраїнської контори Держбанку /ЦДАВО України. Ф. 36/.

Механізм контролю роботи торговельних і промислових підприємств з боку державних органів реконструювався при допомозі документів фондів Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції та Верховного суду УСРР /ЦДАВО України. - Ф. 539, 24/.

Для висвітлення питань торговельної діяльності державних акціонерних товариств фактологічна база зібрана при вивченні документів фондів Всеукраїнського пайового товариства "Укрторг", Всеукраїнського пайового товариства роздрібної торгівлі "Ларьок" та Всеукраїнських торговельно-промислових товариств "Всеукрторгпром" і "Содействие" /ЦДАВО України. - Ф. 77, 86, 81, 57/.

Політична лінія більшовицької партії щодо проблеми споживчого ринку знайшла відображення в документах Центрального державного архіву громадських об'єднань України - Ф. 1.

Непересічне значення в дослідженні означеної проблеми мають стенограми з'їздів Рад, партійних форумів загальносоюзного і республіканського рівнів. Вони дають можливість відтворити механізм

розробки і здійснення нової економічної політики, зрозуміти причини як тактичних змін, так і крутих доленосних поворотів державного політичного і економічного курсу.

В дисертації використаний багатий фактологічний матеріал, вміщений у статистичних довідниках, збірниках, на сторінках союзнаї, республіканської та місцевої періодичної преси, в спеціалізованих виданнях Наркомторгу СРСР та УСРР.

Мета дисертації полягає у вивченні й узагальненні історичного досвіду регулювання споживчого ринку України доби непу.

- Для реалізації поставленої мети визначені головні завдання:
- простежити процес становлення органів регулювання внутрішнього товарообігу, визначити інструменти, форми і методи їх роботи, розкрити при цьому механізм взаємодії державних структур і ринкових утворень;
  - на прикладі дослідження проблеми регулювання споживчого ринку 20-х років висвітлити боротьбу двох провідних тенденцій в суспільно-політичному розвитку країни, перша з яких, пов'язана з функціонуванням ринкового механізму і використанням економічних методів регулювання господарського життя країни, а інша - ґрунтувалася на адміністративно-командній системі управління;
  - визначити основні тенденції здійснення державою кредитної, цінової, податкової політики, охарактеризувати їх вплив на розвиток внутрішнього ринку;
  - проаналізувати динаміку розвитку державної, кооперативної та приватної торгівлі на українському ринку, показати його зумовленість суспільно-політичною ситуацією в країні;
  - розглянути співвідношення аспектів використання і витіснення державою приватного торговельного підприємництва через застосування економічних, організаційних і адміністративних засобів впливу на нього.

Результати, оцінки і висновки, одержані автором у процесі вирішення дослідницьких завдань, виходячи з методологічних принципів об'єктивності, історизму та власного світогляду, обґрунтовані рекомендації щодо розбудови в Україні ринкової економіки виносяться на захист.

Отже, в дисертації здійснена спроба заповнити деякі прогалини у висвітленні історико-економічних аспектів досвіду регулювання споживчого ринку республіки в 20-ті роки, зокрема, через вивчення проблем розвитку внутрішньої торгівлі. Одначе, автор не претендує

на всеохопленість, немало питань, близько пов'язаних з темою дослідження, ним не розглядаються, а тому потребують окремого аналізу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першою спробою комплексного дослідження досвіду регулювання споживчого ринку України в період непу. В роботі вперше в історико-економічному плані аналізуються методи, форми та інструменти державного регулювання внутрішньої торгівлі. Новим у дослідженні означеної проблеми є визначення ролі організаційних утворень інфраструктури ринку /банків, бірж/ в налагодженні і розвитку товарообороту в республіці. Елементи новизни включає в себе аналіз автором кредитної та податкової політики держави стосовно різних торговельних організацій і підприємств. Новизну несуть висновки, в яких автор визначає суть державної політики щодо приватного капіталу, дає характеристику економічних та адміністративних засобів впливу на нього. Виходить за рамки традиційних суджень аналіз цінової політики держави періоду непу.

Практичне значення дисертації визначається постановкою проблеми на межі історії і економіки на тлі недостатньої розробки історичних тем, пов'язаних з елементами функціонування ринкового механізму в господарстві країни. Численні болючі проблеми споживчого ринку 20-х років зберегли актуальність як прототипи нашого сьогодення. Осмислення наслідків регресу форм і методів державного регулювання цієї життєво важливої сфери від економічно-ринкових до адміністративних, переконує у необхідності неухильного дотримання взятого Україною курсу на створення цивілізованого ринкового господарства.

Здійснений аналіз складових ринкової інфраструктури, що забезпечували функціонування економічного механізму в роки непу, доводить необхідність сприяння держави її утворенню в наш час.

Об'єктивне висвітлення діяльності приватного капіталу на споживчому ринку республіки в 20-ті роки підводить до висновку про доцільність державної підтримки приватної ініціативи в здійсненні нинішніх економічних реформ. Важливі історичні уроки можна почерпнути також з аналізу цінової політики держави непівської доби.

Основні положення і висновки пропонованого дослідження послужать більш глибокому і всебічному висвітленню питань економічної історії України 20-х років у лекційному вузівському курсі, а також при написанні наукових історичних праць.

Апробація роботи здійснена на засіданні відділу історії 20-30-х років XX ст. Інституту історії України АН України. Окремі положення дисертації відображені в авторських публікаціях і виступах на наукових конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою даного дослідження і витікає з його завдань. Дисертація складається з вступу, трьох глав, висновків, додатків, списку використаної літератури і джерел.

В першій главі "Державна торгівля" розглядається формування мережі структур, регулюючих внутрішній ринок республіки, аналізуються роль і місце на ньому державної торгівлі, досліджуються проблеми цінової політики доби непу. На тлі загальної характеристики соціально-економічного становища України початку 20-х років, розкривається боротьба двох провідних тенденцій у підходах більшовицької партії до вибору шляхів розбудови економіки країни.

З метою відпрацювання і здійснення основ торговельної політики, розробки законодавчих актів, що регулюють дану сферу, вивчення проблем товарообороту були створені центральна та місцеві комісії внутрішньої торгівлі. В дисертації простежується їх еволюція від органів, що прогнозують перспективи розвитку торгівлі до таких, що безпосередньо її регламентують всупереч об'єктивно діючим економічним законам. В ході аналізу форм і методів роботи державних структур по регулюванню внутрішньої торгівлі розкривається їх взаємодія з ринковими утвореннями, зокрема, біржами. Густа мережа товарних бірж на терені республіки сприяла швидкому відродженню господарських зв'язків між окремими губерніями України, створювала умови для повноцінного розвитку ринкового механізму. Однак, вивчення роботи бірж дає право зробити висновок, що потенційні можливості їх повністю використані в ті часи не були. Звуження виконання біржами посередницьких функцій в умовах розширення практики централізованого розподілу товарних потоків, втручання органів Комвноторгу в їх оперативну діяльність призвело до переродження бірж з ефективних регуляторів товарообороту на технічний додаток до державного апарату.

В дисертації акцентується увага на створенні в перші роки непу сприятливого для функціонування ринкового механізму економічного середовища, головним компонентом якого є здоровий грошовий обіг, щодієво контролює товарний оборот саме економічними, а не комуністичними методами. Результати дослідження стверджують, що

досягти цього вдалося завдяки успішному здійсненню грошової реформи, розбудові банківської системи. Проте вже на середину 20-х років банківські методи кредитно-грошового регулювання господарства, що так плідно позначилися на його відновленні, самі стали об'єктом адміністративного регламентування. Занадто прямолінійне і примітивне трактування керівними колами держави "планового начала" призвело до перетворення банків на контори по розподілу емісійних ресурсів.

В главі зроблені висновки, які переконливо доводять, що практична реалізація ідей непу значною мірою залежала від підбору й розстановки кадрів на ключових постах. За пореволюційні роки сформувався кадровий корпус більшовицької партії, який автоматично переносив старі "воєнно-комуністичні" методи роботи у нові економічні умови. Кадрова політика, здійснювана більшовиками, ґрунтувалася на доборі керівних працівників, в першу чергу за їх політичними переконаннями і партійною приналежністю, а вже потім за професійними і діловими якостями.

Автор наголошує, що економічні процеси 20-х років необхідно розглядати, з одного боку, з точки зору радикальних змін, пов'язаних з переходом до ринку, утвердженням товарно-грошових відносин, а з іншого - з позицій спадковості, збереження принципів, що сформувалися за пореволюційні роки. Особливо важливим є такий підхід при оцінці торговельної діяльності державних закладів. Завдяки створенню мережі акціонерних товариств та синдикатських об'єднань державі вдалося сконцентрувати в своїх руках значну частину оптового обороту, однак завдання всеосяжного контролю торговельної сфери повністю виконане не було, оскільки практичним господарем роздрібу тривалий час був приватний торговець.

В дисертації дається розгорнута характеристика цінової політики держави як невід'ємної і визначальної складової всього комплексу заходів по регулюванню споживчого ринку. Виділяються окремі етапи в історії ціноутворення доби непу. На противагу раніше висловленій дослідниками думці про практичну відсутність ефективного державного впливу на ціни в період 1921-1922 рр. автор доводить наявність силового втручання держави в ціноутворення вже на початковому етапі непу. Цінова політика держави розроблялася у відповідності з ідеологічними настановами більшовицької партії, що мали часом відкрито популістський характер, а тому була абсолютно чужим елементом стосовно принципів, на яких ґрунтується

грошове господарство. Універсальний і природний регулятор ринку - вільна ціна - була замінена державним регулюванням з усіма його атрибутами: регламентацією, калькуляцією, репресивними заходами, що, однак, не тільки не забезпечило стабільності внутрішнього ринку, а, навпаки, спричинило загострення товарного голоду, посилило дисбаланс у розвитку різних галузей народного господарства.

У другій главі "Кооперативна торівля" аналізується історія розвитку споживчої кооперації протягом 1921-1929 рр., комплексно досліджується державна кооперативна політика того часу, висвітлюється торговельна діяльність кооперативної системи на внутрішньому ринку республіки.

Використання багатого масиву документального матеріалу, його глибокий аналіз дозволили автору переконливо довести, що історія розвитку споживчої кооперації в Україні в 20-ті роки є історією її переродження з самодіяльної, економічно-значимої й авторитетної у населення організації, в одну з державних структур. Уніфікація кооперативної системи і зміцнення централістського управління нею з боку держави були результатом організаційної перебудови її більшовиками, що розпочалася в роки громадянської війни і була продовжена в період непу. Проведене в дисертації дослідження дає право стверджувати, що в процесі реорганізації української кооперативної мережі при ігноруванні її традицій і специфічних особливостей, які сформувалися упродовж тривалого часу, на її ґрунт штучно переносився досвід перебудови кооперації в Росії. Її одержавлення супроводжувалося нагромадженням великої кількості регулюючих і керуючих інстанцій. В главі обґрунтовується висновок, що на кінець 20-х років у регламентації життя кооперативних і державних організацій, практично, не існувало ніякої різниці.

На основі аналізу законодавства та документів державних органів з питань торгівлі зроблено висновок, що з самого початку здійснення нової економічної політики держава доклала немало зусиль для забезпечення кооперації привілейованого становища на ринку. Промислові підприємства в директивному порядку зобов'язувалися надавати їй перевагу при виборі контрагентів, постачати товари не лише на кращих, а й пільгових умовах. В другій половині 20-х років взаємовідносини промисловості й кооперації оформилися в систему генеральних договорів, що сприяло закріпленню за нею статусу монополіста в просуванні промислових товарів до споживача.

Кооперація користувалася значними пільгами в таких життєво

важливих сферах, як податки та кредит. Вивчення фінансового стану кооперації переконує у неможливості забезпечення нормальної роботи її торговельних осередків без належної підтримки кредитних установ. На відміну від приватних підприємств, котрі кредитувалися банками за залишковим принципом, кооперативним закладам надавався кредит на найвигідніших умовах. Прихованою формою державного фінансування кооперації були довготермінові позички НКФ, які найчастіше просто списувалися з її бору.

У главі акцентується увага на тому, що податкова політика держави щодо кооперації регулювалася окремими законами, які дозволяли значно зменшити обсяги податкових платежів до державного бюджету, створюючи умови для ефективного використання прибутків кооперативних організацій у напрямку розширення виробництва і торгівлі.

Аналіз торговельної діяльності споживчої кооперації показав, що, незважаючи на цілу низку прийнятих законів, які визначали її економічну й організаційну незалежність, кооперація продовжувала залишатися підсобним органом державної влади в здійсненні її господарської політики. Кооперація розглядалася більшовиками як головне знаряддя боротьби з приватним підприємством в сфері товарообігу. В її обліку проступали риси, властиві державним підприємствам, вони душили відродження власне кооперативних принципів - самоокупності, участі найовиків в управлінні, виборності керівних кадрів. В перші роки непу кооперативні заклади не витримували конкуренції з приватниками. Їх частка в забезпеченні споживчих потреб міста була незначною, а в сільському товарообороті й зовсім мізерною. Зміцнення позицій споживчої кооперації на республіканському ринку в другій половині 20-х років здійснювалося не за рахунок якісних змін в організації торговельної роботи, а завдяки вимушеному згортанню приватних підприємств, передачі кооперації значної кількості державних закладів, розширення практики централізованого забезпечення її мережі товарами. Отже, джерелом успіхів кооперації в освоєнні споживчого ринку республіки були не її власні здобутки, а вагома державна підтримка.

Розвиток приватного торговельного підприємництва в Україні доби непу, державна політика щодо нього, висвітлюються в третій главі дисертації - "Приватна торгівля".

Дисертант наголошує, що політика "воєнного комунізму", здійснювана більшовиками після захоплення ними влади, призвела до по-

рушення економічних зв'язків, значно обмежила сферу товарно-грошових відносин, але не змогла їх повністю ліквідувати. Незважаючи на монополізацію державою сфери розподілу, на ринку продовжувала існувати приватна торгівля, але нелегально, у вигляді так званого мішечництва. Хоча це й не заважало їй на дві третини задовольняти потреби населення міст у продовольстві. З прийняттям нової економічної політики, відновленням спочатку в місцевих межах, а потім у повному обсязі вільного обміну, на законних підставах розпочався розвиток приватної торгівлі. В дисертації звертається увага на те, що в перший рік непу вона існувала у вигляді карликових підприємств, зосереджених на ринках і базарах. Згодом для накопичення капіталу, що дозволив би розширити масштаби роботи, торговці об'єднувалися в "трудові торгові артілі". Показово, що на перших порах, приватники реалізовували товар за цінами нижче державних і кооперативних крамниць. Автор пояснює це незначними обсягами накладних видатків торговців, які, як правило, не користувалися найманою працею і всю роботу виконували самостійно. За короткий час приватники охопили близько 90% роздрібного обороту республіки, посіли вагоме місце в оптових операціях промислових підприємств. Як свідчить аналіз документів, подібний розмах діяльності приватного капіталу не входив у плани більшовиків, оскільки мірилом його суспільної користі були фіскальні вигоди держави, а в товарообігу йому відводилася роль додатку до державної та кооперативної торгівлі. На початку 1924 р. більшовицька партія конкретним завданням всіх державних органів визначила питання витіснення приватника з ринку. Генеральна політична лінія знайшла свій прояв у роботі кредитних органів і державних промислових підприємств, які різко зменшили обсяги надання кредитів приватній клієнтурі, значно погіршили умови постачання її товарами. Результатом такої державної політики було різке згортання приватної торговельної мережі. З ринку пішли торговці, позбавлені товарного кредиту з боку промисловості і грошового - з боку банків. Звуження товаропровідних каналів в умовах і без того незадовільного забезпечення території республіки торговельною мережею призвело до затоварення складів промислових підприємств, в той час, як в окрайних районах виникали "торговельні пустелі". Це змусило більшовиків дещо призупинити наступ на приватний капітал. Наслідком часткової лібералізації державної податкової та кредитної політики щодо нього було відкриття нових крамниць, збільшення обсягів їх торговельних оборотів.

Однак сприятливий для приватної торгівлі період виявився коротко-часним і в 1926/27 р. змінився новою більшовицькою атакою, яка закінчилася повною ліквідацією приватного підприємництва. В главі висловлені узагальнюючі судження, суть яких зводиться до того, що розгорнутий адміністративний і економічний наступ на приватну торгівлю, організований державою в другій половині 20-х років, не мав економічних підстав, а був суто політичною акцією правлячої партії. Не економічне витіснення, а насильницька ліквідація вільної торгівлі, прикрита ідеологічними гаслами боротьби з "класово-ворожими, спекулятивними елементами", була важливою складовою частиною загальної системи державних заходів, спрямованих на ліквідацію ринкового механізму й утвердження адміністративно-командних методів управління економікою. З ліквідацією приватної торгівлі завершилося формування державної монополії у сфері виробництва й розподілу.

У висновках дисертації підведено підсумки, зроблені узагальнюючі висновки з головних проблем дослідження, висловлені деякі пропозиції:

- насамперед, здійснення економічних реформ потребує забезпечення політичної стабільності в суспільстві;
- формування ринку неможливе без роздержавлення економіки, трансформації відносин власності з метою забезпечення певного рівня незалежності й економічної відповідальності виробників. Конкретними шляхами реалізації цих положень є акціонування державних підприємств, створення на їх основі пайових підприємств, розвиток приватного бізнесу;
- важливою ланкою радикальної реформи господарювання повинна стати комплексна програма демонополізації виробництва, яка включає як організаційно-економічні, так і правові норми;
- проведення економічних реформ передбачає існування належної законодавчої бази, яка б забезпечила гарантії прав як виробників, так і споживачів продукції;
- для подолання кризи і стабілізації економічної ситуації необхідно оздоровити грошовий обіг через обмеження емісії, налагодження антиінфляційного механізму, в кінцевому результаті - проведення грошової реформи;
- функціонування ринкової економіки неможливе без формування відповідної інфраструктури, важливими складовими частинами якої є товарні та фондові біржі, двохрівнева банківська система;
- для збалансованого розвитку різних галузей економіки, орієнтації

Іх на виробництво товарів народного споживання необхідно задіяти механізм саморегулювання, ключовою ланкою якого є вільне ціноутворення. Разом з тим, слід розробити і забезпечити виконання програми соціального захисту малозабезпечених категорій громадян.

Основні положення дисертації відображені в публікаціях:

Лобач К.В. Перші кроки непу на Україні // У Всеукраїнська наукова конф. з істор. краєзнавства: Тези допов. і повідом.- Кам'янець-Подільський, 1991.-С.598-599.

Лобач К.В. Регулювання ринку на Полтавщині в перші роки непу // Тези доп. і повідом. другої Полтавської наук. конф. з істор. краєзнавства, - Полтава, 1991.-С.38-39.

Лобач К.В. Роль міських Рад у регулюванні споживчого ринку в період непу //Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування /історія і сучасність/: Тези міжнарод. наук.-практ. конф., 7-9 квітня, 1993 р. - Рівне, 1993.- С.52-54.

Лобач К.В. Цінова політика держави в період непу //Всеукраїнська теор.конф. "Відродження України: проблеми і перспективи". Вип. 2. Становлення соціально-економічних відносин. Принципи державотворення: Тези доп. і повідом.- Кіровоград, 1993. - С.38-42.

Лобач К.В. Неттани на споживчому ринку України /20-ті роки/. К., 1994. - 42 с.

462755

Ав 29.921

Підписано до друку 01.02.94 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 0,9. Обл. вид. арк. 1,0.

Тираж 100. Зам. 146 1994 р. Безплатний »

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4